

מצוות תשביתו
הבנת יסוד המטרה של מצוות תשביתו
מעשה או תוצאה
חקירה יסודית במצוות תשביתו
(עיון בלומדות קכג-קכה)

חקירה יסודית – האם התורה התכוונה למנוע אנשים מעצם עשיית המעשים או שמא התכוונה ההלכה למנוע מצבים הנובעים מהעשייה הזאת? לפי הגישה השניה איננו מעוניינים במעשים או בתהליכים אלא בתוצאות. לעומת זאת אפשר לטעון שהתורה רצתה בקיום מעשים מסוימים, ומעשים הללו בדרך כלל יש להם תוצאה מוגדרת, אולם התוצאה כשלעצמה אינה נחשבת למטרה הראשית של התורה.

גם לגבי מצוות תשביתו יש לחקור (א) האם המצוה היא השבתת החמץ בקום ועשה? (או ב) האם המצוה היא שלא יהיה חמץ ברשותו? לכאורה יש להעמיד מחלוקת רש"י ותוס' על פי חקירה זו – תוס' שסוברים שתשביתו היינו הבערה, לכאורה סוברים שיש מעשה מצוה שצריכים לקיים בפועל. אולם רש"י שסובר שתשביתו היינו ביטול, סובר שהיסוד הוא התוצאה, שלא יהיה לו חמץ ברשותו. יש להוסיף שגם אם נאמר שהיסוד של המצוה הוא התוצאה, בכל זאת יש כאן קיום מצוה שיש לברך עליו, וכמו שמצאנו במצות מעקה, אפילו לאלו שסוברים שהיסוד הוא התוצאה, שלא תשים דמים בביתך.

תוס' בענין ביטול הוא לשיטתו בזה, שהם סוברים שביטול היינו הפקר, ולא מדין תשביתו. מצות תשביתו מקיימים רק על ידי מעשה של הבערה. בביטול, כלומר הפקר, אין קיום של תשביתו, כי יש רק את התוצאה שאין לו חמץ ברשותו. רש"י לעומת זאת שסובר שהיסוד של תשביתו הוא התוצאה יכול לפרש שביטול היינו השבתה בלב, ואף שאין כאן אלא התוצאה, גם בזה יש בו קיום של המצוה.

לפי תוס' בדיקה וביעור הוי קיום דאורייתא של תשביתו, אולם ביטול אינו קיום של תשביתו, אף שאדם משיג בזה את התוצאה שאין לו חמץ בביתו. יוצא, שלפי תוס' אחרי שביטל אין לו קיום של המצוה של תשביתו. לעומת זאת, רש"י סובר שאף אם ביטל מקודם קיים בזה את המצוה דאורייתא של תשביתו.

הבהרת שיטת התוס' במצוות תשביתו

תוס' מוכיחים שמצוות תשביתו היא הבערה ולא ביטול, מהפסוק "אך ביום הראשון תשביתו שאור מבתים" ולומדים בגמ' "אך חלק" שדין תשביתו

הוא רק לאחר שעת איסורו, דהיינו לאחר חצות, ולאחר חצות הרי אי אפשר לבטלו.

יוצא לפי שיטת התוס' דבר משונה – שאף שאנו לא עוברים על הלאו של בל יראה ובל ימצא, אין אנו מקיימים בשום פעם מצות תשביתו, שהרי היא מצוה שניתן לקיים רק אחר זמן איסורו.

תוס' כותבים דבר דומה לזה גם במקומות נוספים (ד,ב ד"ה וכתוב – "ולא ציוה הכתוב לשורפו אלא לאחר איסורו"; יב,ב ד"ה אימתי – "בשעת ביעורו, דהיינו בשש [כלומר, תחילת שש], כיון שאינה מצוה לבערו אלא מדרבנן", שמדאורייתא אין מצוה לבערו אלא מסוף שש ואילך).

אפשר להסביר את המהלך של תוס' בשתי דרכים:

(א) לאו הניתק לעשה - אמנם מצות תשביתו אינו מצוה שמוטלת על כל אדם, ואין מצופה מהאדם לקיים מצוה זו כלל. מצות תשביתו היא לאו הניתק לעשה, ויש לקיים מצוה זו רק כשיש לו חמץ לאחר זמן איסור, ואז מוטל עליו להשבית את החמץ ברשותו. וכמו שאין מצופה מאדם לקיים כמה וכמה מצוות – נתינת גט רק כשיש צורך ר"ל. וכאמור מצות תשביתו היא לאו הניתק לעשה וכמו מצות השבת הגזילה שיש חיוב לקיים מצוה זו רק כשגזל. אמנם במהלך הרגיל של העולם התורה לא ציפתה שהאדם יקיים מצות תשביתו כלל. וכן הסביר תוס' רבנו פרץ (שם ד"ה מדאורייתא) את דברי התוס' בדף ד,ב. הסבר זה מסתדר עם דברי התוס' לקמן שמצות תשביתו היא לאו הניתק לעשה. פירוש זה הוא ההסבר הפשוט בתוס'.

(ב) בדיוק בחצות - אכן ייתכן שיש לומר פירוש אחר. התורה אכן התכוונה שאדם יקיים מצות עשה של תשביתו בכל שנה. הזמן לקיום מצות עשה זו היא בתחילת זמן איסורו, דהיינו בחצות היום. מדאורייתא התורה התכוונה שבדיוק בחצות כל אדם יקיים מצות תשביתו על ידי הבערת חמצו. כנראה הוא לא יעבור על בל יראה ובל ימצא בפרק זמן עד שהחמץ ישרף כי כל עוד הוא מחזר אחריו לשורפו אינו עובר עליו. [וכן כתוב כלל זה במפורש בתוס' רבנו פרץ (שם ד,ב ד"ה וכתוב), וכן נראה מהתוס' בעצמם (כט,ב סוד"ה רב אשי) שכתבו שכל זמן שמשהו חמץ ודעתו לבערו אינו עובר עליו. ועיין מרדכי (תקלג) שכתב בשם ר' שמואל מפולייזא שר"י בר' אברהם באמת היה נוהג כן, והיה משהו פרוסת חמץ עד שעה שביעית כדי לבערו בשעת המצוה!

לפי תוס' אחרי שמדרבנן תקנו שהבודק צריך שיבטל, בעצם הם הפקיעו בזה את מצות העשה של תשביתו, כי קודם הביעור האדם מישראל יפקיר את חמצו, וממילא אין לו מה לבער.

המנחת חינוך שואל על המהלך של התוס', לפי התקנה ששורפים בתחילת שש חז"ל הפקיעו לגמרי את מצות תשביתו מכל וכל, וזה תימה. אמנם חז"ל יכולים לבטל מצוה מן התורה בשב ואל תעשה (כמו מצות שופר ולולב) אבל במקרים שעשו כן, לא ביטלו את המצוה מכל וכל, שהרי למחרת יש קיום של המצוה (אף שהוא אינו מדאורייתא ביום השני). אולם כאן על ידי התקנה להקדים את השריפה לתחילת שש, לפי תוס' אין בזה קיום של מצות תשביתו כלל?

מנחת חינוך מתרץ שאף שיש מצות עשה של תשביתו, אין היא מצוה חיובית כמו שופר ולולב, אלא הוי מצוה קיומית, שאם עשה - קיים מצוה, ואם לא היה לו חמץ לא ביטל מצות עשה. ובמצוה קיומית חז"ל יכולים אף לבטל את קיום המצוה מכל וכל משום איזה סייג.

מדברי מנחת חינוך נראה ברור שהוא נוקט כמהלך השני בתוס', שהתורה אכן התכוונה שאדם יקיים מצות תשביתו, ואין היא רק לאו הניתק לעשה.

אמנם ייתכן שפירוש דברי התוס' הוא שאמנם מדאורייתא היתה מצוה על האדם להשבית את חמצו בתחילת זמן האיסור. אך חז"ל שתקנו בדיקה וביעור קודם זמן האיסור, לא הפקיעו לגמרי את המצוה של תשביתו אלא קבעו שיש מצות בדיקה וביעור מדרבנן, דהיינו תשביתו מדרבנן אף קודם זמן איסורו. ולשון התוס' בדף יב,ב קצת משמע שיש מצוה דרבנן של תשביתו קודם זמן איסורו, שכתבו "בשעת ביעורו דהיינו (בתחילת) שש, כיון שאינה מצוה לבערו אלא מדרבנן..."

אכן ייתכן שקושית המנחת חינוך שלא מצינו שחז"ל יכולים לבטל מצוה מכל וכל, היינו שלשנה הבאה הרי יקיימו מצות שופר ולולב כדבעי, אבל לא מצאנו שחז"ל יכולים מחמת סייג לבטל קיום מצות עשה מדאורייתא מכל וכל בכל השנים, כמו שעשו בבדיקת חמץ.

וכאמור יש שתי דרכים לתרץ קושיא זו של המנחת חינוך – או שהוא לאו הניתק לעשה או שחז"ל יכולים לעשות כן במצוה קיומית.

לפי המהלך הראשון שהוא לאו הניתק לעשה, יש לשאול למה מברכים על הבדיקה והביעור, כיון שאין בזה מצוה דאורייתא כלל. ונראה שלפי מהלך זה לפי התוס' אכן כל זה הוא רק תקנה דרבנן, והברכה הוא על מצוה דרבנן.

מעשה או תוצאה - נפקא מינות

המנחת חינוך (מצוה ט) חקר ענין זה והביא כמה מחלוקות ראשונים שתלויות בחקירה זו.

א) מחלוקת אם צריך לדקדק להשאיר חמץ לפני פסח כדי לקיים מצוות תשבתו.

אם המצוה היא בקום ועשה, לכאורה אם אין לו חמץ לא קיים את העשה. והוא דומה למי שאין לו ד' כנפות, שאף שלא עבר שום איסור עדיין לו קיים את המצוה של ציצית. וכמו מי שאין לו ד' כנפות יהיה עליו לקנות בגד של ד' כנפות, כמו כן מי שאין לו חמץ יהיה חייב להשיג חמץ כדי שיוכל לבער בי"ד כדי לקיים את המצוה בקום ועשה.

לעומת זאת אם המצוה של תשבתו היא רק בשב ואל תעשה, כלומר, רק התוצאה היא מה שחשובה לנו, אין צורך לדקדק להשיג חמץ בי"ד, וממילא קיים את המצוה אף אם אין לו חמץ.

ב) מחלוקת אם בל יראה ובל ימצא הוי לאו הניתק לעשה הרמב"ם כתב (א,ג) שאם קנה חמץ בפסח לוקה, מפני שעשה מעשה. ותמהו עליו המפרשים הרי בפסחים (צה,א) משמע שב"י וב"י הוי לאו הניתק לעשה, וכן כתבו תוס' בפסחים (כט,ב ד"ה רב אשי בשורה האחרונה), ואיך פסק הרמב"ם שלוקה?

וכתב על זה המנחת חינוך שעל פי צד אחד של החקירה נוכל לתרץ את הרמב"ם בפשטות. אפשר להסביר שכל הדין של לאו הניתק לעשה הוא דוקא בלאו הניתק לעשה שמקיימים בקום ועשה. כן משמע מגמ' חולין (קמא,א) "כל לאו שיש בו קום ועשה אין לוקין". וכן פירש רש"י שם את הרעיון של הדין: אם תעבור על הלאו - התורה אמרה שתקיים העשה. אבל עשה שהיא בשב ואל תעשה, ואינה מונחת על כל אחד ואחד לקיים איזה מעשה, אין זה נקרא לאו הניתק לעשה. וכן הדין כאן לפי צד זה של החקירה, אין חובה להשבית בפועל את החמץ מהבית, אלא אפילו ממילא נעשתה, ואין לו חמץ בשעת החיוב, קיים את המצוה של תשבתו במלואה.

לכן פסק הרמב"ם שהקונה בפסח לוקה, שבל יראה ובל ימצא לא הוי ניתק לעשה שיש בה קום ועשה, אלא הוי ניתק לעשה שהיא בשב ואל תעשה. אולם תוס' בדף כט שכתבו שבל יראה ובל ימצא הוא לאו הניתק לעשה, הם לשיטתם, שהרי תוס' סוברים שביעור חמץ הוא ביעור ממש, וממילא דין תשבתו הוי בקום ועשה, ולכן הם סוברים שאם קנה חמץ בפסח אינו לוקה שהוא דין של לאו הניתק לעשה.

ויש לציין שגם הרמב"ם לשיטתו, שהרי כל ענין הבדיקה והביעור הוא מדברי סופרים, וניתן לקיים תשבתו על ידי ביטול. כלומר, היסוד של מצות תשבתו הוא התוצאה ולא המעשה.

ג) מחלוקת לגבי זמן קיום מצות תשביתו
אם המצוה בקום ועשה, לא יצא ידי חובה אלא אם קיים את המצוה בזמנה, דהיינו בבוקר של י"ד, אבל לא קודם לכן. וכמו במילה שתורה קבעה זמנה ביום השמיני דוקא, ואם מל קודם לכן לא קיים את המצוה. כמו כן במצות תשביתו, אם השבית קודם לכן לא קיים את המצוה, וכך היא סברת התוס'.
אולם אם המצוה בשב ואל תעשה, אם כן העיקר הוא שלא יהיה לו חמץ בחג, ואם הגיע זמן האיסור ואין לו חמץ ברשותו, קיים המצוה עשה של תשביתו, ואף אם עשה כן יום או יומיים לפני כן.

ד) האם הכלל של חוטף מצוה מחבירו חייב לשלם חל גם לגבי מצות תשביתו?

עוד כתב המנחת חינוך שאם מהות המצוה היא המעשה, אז חוטף המצוה חייב לשלם. לעומת זאת אם מהות המצוה היא שהחמץ לא יהיה ברשותו, ואין זה משנה מי עושה את זה, חוטף המצוה הזו לא יהיה חייב לשלם כי בין כה הוא קיים את המצוה.

ה) ואולי בדרך דומה אפשר להוסיף עוד נפקא מינה – האם יש דין של מצוה בו יותר מבשלוחו במצות תשביתו?
אם העיקר במצוה זו היא התוצאה, אולי לא נאמר מצוה בו יותר מבשלוחו, אולם אם העיקר הוא המעשה, ודאי שיש מקום לומר שמצוה בו יותר מבשלוחו.

תוצאה	מעשה	מצות תשביתו
רש"י – ביטול בלב	תוס' – בדיקה וביעור	הגדרת תשביתו
רש"י – תשביתו	תוס' – הפקר	הגדרת ביטול
רש"י – לפני שעת איסורו	תוס' – בשעת איסורו (וזו הראיה שהגדרת תשביתו אינה ביטול)	זמן תשביתו
רש"י – מצות עשה ככל מצוות העשה שמוטלת עלינו לקיים	1. לאו הניתק לעשה – אין ציפייה מן האדם לקיימה	סוג המצוה של תשביתו
	2. מדאורייתא המצוה בדיוק בחצות היום, ואכן מצופה מן האדם לקיימה, אמנם חז"ל הפקיעו את המצוה הזאת מאתנו	
לא	כן	האם יש לאדם לדקדק להשאיר חמץ בידו?
לא, כי אין במצות תשביתו קום ועשה	כן	האם בל יראה ובל ימצא הוי לאו הניתק לעשה להיפטר ממלקות?
קיים תשביתו	לא קיים תשביתו	השבית את חמצו לפני הזמן
לא	כן	הם חוטף המצוה חייב לשלם?
לא	כן	האם אומרים מצוה בו יותר מבשלוחו?